

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/2 (Aralık/December 2022), 53-76.

Kur'an Âyetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi

An Evaluation of Direct Creation of Man in the Context of the Qur'anic Verses

Yahya Arslan

Öğretim Görevlisi, Dr., Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,

Lecturer, Ph.D. Cankiri Karatekin University/ Faculty of Islamic Sciences/Department of Basic Islamic Sciences, Cankiri, Türkiye

E-posta: yahyaarslan@karatekin.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-0774-1755

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 08 Ekim/October 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 04 Aralık/December 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/15 December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/Winter-December

DOI: 10.46595/jad.1186073

Cite as / Atıf: Arslan, Yahya. "Kur'an Ayetleri Bağlamında İnsanın Elementer Yaratılışının Değerlendirilmesi". *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık/December 2022), 53-76.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yahya Arslan)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Yahya Arslan % 100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Allah Teâlâ her şeyi yarattıktan sonra insanı yaratmıştır. Yeryüzünde halife olarak görevlendirilen insan, orayı mamur etmek, orada Allah'ın emirlerini yaşanabilir kılmak için görevlendirilmiştir. Bu kadar değerli olan ve çok kıymetli vazifeleri icra etmek üzere yaratılan insanı tanımak ve incelemek için onu iyi araştırmak gerekmektedir. Bu çalışmada, elementer yaratılış olarak ifade edilen turâb, tîn-i lâzib, sülâle min tîn, hame-i mesnûn, salsâl ve tesviye safhalarını incelemek, Allah'ın bu safhalardaki yaratma kudretini, varlık ve birliğine işaret eden delilleri dikkatlere sunmak amaçlanmıştır. Yöntem olarak konuyla alakalı âyetler odak nokta seçilmiş, bu âyetlerin izahı bağlamında klasik ve modern tefsirler, yine bu âyetlerin yorumlanması hususunda yapılmış çalışmalar taranmıştır. Kapsam bakımından insanların yaratılmasında gördüğümüz dört farklı şekil olan Hz. Âdem, Hz. Havva, diğer insanlar ve Hz. İsa'nın yaratılışından bahsedilmiş, insanın elementer yaratılışı olarak ifade ettiğimiz altı safha değerlendirilmiştir. Neticede elementer yaratılışın önemi ortaya konulmuş, elementer yaratılışın nasıl anlaşılması gerektiğiyle ilgili sonuçlar değerlendirilmiş, insanın yaratılışı özelinde Allah Teâlâ'nın ilim ve kudretine, irade ve tedbirine dikkatler çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, İnsan, Elementer Yaratılış, Yaratılış Çeşitleri, Safha

Abstract

After creating everything, Allah created man. Having as a caliph on the earth, the human has been assigned to make world developed, to make the orders of Allah livable there. It is necessary to sophisticate "man" whose nature is valuable, who was created to perform very valuable duties. This study aims to comprehend consisting of the stages of turâb, tîn-i lâzib, sulâla min tîn, hame-i masnûn, salsâl, tesviye. The pointing to the power of Allah on the creation, existence, unity in these stages are revealed. The verses related subject are chosen, to interpret them, classical, modern tafsir sources, studies are scanned. Then the creation of Adam, Eve, of other human beings, of Jesus Christ demonstrating the four different forms of creation are mentioned. As a result, the importance of elementary creation is revealed, the results about how elementary creation should be understood are evaluated, and attention is drawn to Allah's knowledge and power, will and precaution in the creation of man.

Keywords: Qur'an, Man, "Direct" Creation, Types of Creation, Step

Giriş*

Her şeyin yaratıcısı Allah Teâlâ'dır. O, kâinatı yoktan var etmiş, diğer tüm varlıkları yaratmış, insan için ihtiyaç duyulan her şeyi kâinatta yerli yerine koymuştur. Kâinat, insan yaşamına uygun bir hale getirildikten sonra varlıkların gözdesi ve Yüce Allah'ın şaheseri olan insan hayat sahnesine gönderilmiştir. İnsanı, emrine amade kılacağı âleme gönderirken de o âlemi imar ve inşa edecek, orada yaratıcısını temsil edecek yetenek ve kabiliyetlerle donatmıştır.

Allah, kâinat ve insan ilişkisi büyük önem arz etmektedir. Zira kâinat, Allah Teâlâ'nın varlığı, birliği, irade ve kudretine dair deliller barındırmaktadır. Kur'an'ın en temel konularından olan tevhide¹ işaret eden bu delilleri ise okuyacak olan insandır. İnsan, bir taraftan Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak orayı mamur ederken diğer taraftan tevhide işaret eden bu delilleri de okuyup anlayacak kabiliyette yaratılmıştır. Dolayısıyla kâinat, insanı Allah'a götürecektir burhanlarla dolu bir kitaptır. Allah'a giden ve ulaştıran yolda insan kâinat için kâinat da insan için büyük önem arz etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in genişçe yer verdiği insan, ahsen-i takvîm üzere yaratılmıştır.² Yaratılışındaki bu güzellik hem madde hem de mana planındadır. İnsanın özünü oluşturan toprak ve çeşitleri geçirdikleri safhalardan sonra insan suretine dönüşerek onun madde planını temsil ederken, bu surete can vermek üzere üfürülen ruh ise onun mana planını temsil etmektedir. Hâlık-ı Mutlak, insana kıyasla çok değersiz bir madde olan topraktan yarattığı insanın, ruh üfürülmeden önce maddi şeklini mükemmel kıldığı gibi mana boyutunu temsil eden ruh ile kazandığı bütün özelliklerini de mükemmel kılmıştır. Mükerrer bir varlık olarak yaratılan insan, Cenab-ı Allah'ın kendisine lütfettiği madde ve mana bütünlüğü ile bu şerefin sahibi olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in tüm boyutları ile zikrettiği insan, muhatap olmakla şeref kazandığı vahye kulak verdiğinde, o vahiy insanı kendisini tefekküre yönlendirecektir. Çünkü vahyin anlaşılması, maddi ve manevi her bir özelliği ile Allah Teâlâ'nın varlık ve birliğine, irade ve kudretine işaret eden insanın anlaşılmasına bağlıdır. Bu nedenle insan okumaya, araştırmaya önce kendisinden başlamak ve kendisini tanımak durumundadır. Zira gerek kâinatta gerekse kendisinde keşfedilmeyi bekleyen nice âyetler vardır. Hak Teâlâ'nın göstermeyi vadettiği, ufuklarda ve insanda mevcut olan delillerin varlığından bahseden âyeti zikretmek uygundur olacaktır:

* Bu çalışma, Yahya Arslan'ın Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda 2022 yılında tamamlanan, "Kur'an'ı Kâinat ve İnsan Kitabı ile Anlama ve Yorumlamanın İmkânı" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Tevhid hakkında detaylı bilgi için bk. Nihat Demirkol - Hasan Yılmaz, "Kur'an'ın Anlaşılmasında Odak Konu ve Kavram: Tevhid", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2021), 661-689.

² et-Tîn 95/4.

“İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kur’an’ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması yetmez mi?”³

Çalışmamızda; âyetin de işaret ettiği alametleri, işaretleri görme ve hissetme babında insanın ilk yaratılışına gitmek, elementer yaratılış olarak ifade edilen ilk yaratılışta insan için öz olarak seçilen toprağın geçirdiği safhaları, Allah Teâlâ’nın bu safhalardaki yaratma kudretini, varlık ve birliğine işaret eden delilleri dikkatlere sunmak amaçlanmaktadır.

Bu çalışmada yöntem olarak konu ile alakalı âyetler mercek altına alınmakta, bu âyetlerin izahı bağlamında ortaya konulan yorumlar için hem klasik hem de modern tefsirlere müracaat edilmektedir. Diğer yandan yine bu hususta yazılmış kitap, makale gibi eserlerden de istifade edilmek sureti ile insanın elementer yaratılışı izah edilmeye çalışılmaktadır.

Cenab-ı Hakk’ın halifesi, varlıkların incisi ve vahyin muhatabı olan insanın elementer yaratılışının izah edileceği bu çalışma, birinci başlıkta insanların yaratılışının farklı şekilleri olan, genel manada Hz. Âdem’in, Hz. Havva’nın, diğer insanların ve Hz. İsa’nın yaratılışını kapsamaktadır. İkinci başlıkta ise toprak, tîn-i lâzib, sülâle min tîn, hame-i mesnûn, salsâl ve tesviye şeklinde isimlendirilen safhalardan oluşan elementer yaratılışı kapsamaktadır. Makalenin sonunda ise genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

Bu araştırmamızı benzer araştırmalardan⁴ ayıran en önemli özellik ise insanın elementer yaratılışı şeklinde ifade ettiğimiz safhaların elementer yaratılış başlığı altında derli toplu bir şekilde bir arada zikredilmesi ve bu safhaların ayrıntılı bir şekilde izah edilmesidir. Bu özgünlüğü ile alana katkı sağlayacağını umduğumuz bu araştırmanın, sonraki araştırmalar için de bir ufuk açacağı kanaatinde olduğumuzu da ifade etmek isteriz.

1. İnsanın Yaratılış Şekilleri

Allah Teâlâ insanları genel manada dört farklı şekilde yaratmıştır. Bu dört farklı şekilden kastımız ise Hz. Âdem’in yoktan var edilmesi, Hz. Havva’nın Hz. Âdem’den yaratılması, Hz. İsa’nın babasız bir şekilde bir anneden meydana getirilmesi, diğer insanların bir anne ve babadan var edilmeleridir. Bu yaratılış şekillerine yoktan var edilen Hz. Âdem’in yaratılması ile başlayabiliriz.

1.1. Hz. Âdem’in Yaratılışı

Allah Teâlâ yoktan var ettiği kâinatı insan için hazır hale getirince insanı yaratmıştır. İlk var edilen bu insan ise topraktan yaratılan ve ebü'l-beşer olan Hz. Âdem’dir. Konunun

³ Fussilet 41/53.

⁴ M. Sait Kavşut, “Kur’an’da İnsanın Yaratılış Aşamaları -Te’vîlat Ekseninde Bir Değerlendirme-“, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 7 (2012), 289-301; Zeki Keskin, “Âyetler Işığında İnsanın Yaratılışı”, *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018), 33-44; İhsan Şenocak - Ahmet Yazıcı, “Kur’an’da İnsanın Yaratılış Devreleri”, *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018), 71-90; Musa Kazım Yılmaz, “Kur’an’a Göre İnsanın Yaratılış Mu’cizesi”, *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018), 91-105.

ayrıntılara girmeden önce ilk insana verilen bu ismin ne anlama geldiğinden bahsetmek uygun olacaktır. Âdem sözcüğünün ادم kelimesinden türediğini ifade edenler olduğu gibi ادم kelimesinden türediğini söyleyenler de vardır. Aynı şekilde Arapça asıllı ve iki hemzeli olan آدم kelimesinin dilbilgisi kuralları neticesinde ikinci hemzenin elife çevrilmesi ile آدم şeklini aldığını ifade edenler de olmuştur. Diğer yandan bu kelimenin Arapça asıllı olmadığı, Arapça'ya Ârâmîce veya Süryaniceden geçtiğini ifade edenler de vardır.⁵

İlk insan olan Hz. Âdem'in yaratılışı Kur'an-ı Kerim'de genişçe zikredilmiştir. Sadece Âdem ismi yirmi beş âyette yer almaktadır.⁶ Yüce Allah'ın yaratma kudretinin çok mükemmel bir şekilde tezahür ettiği Hz. Âdem'in yokluktan varlık sahnesine getirilme safhaları olan elementer yaratılışı, ikinci bölüme tehir ederek genel manada ilk insanın yaratılmasından bahsetmek iktiza etmektedir.

Hız. Âdem, hammaddesi olan topraktan Allah Teâlâ'nın ol emri ile meydana gelmiştir. Zira Hız. İsa'nın yaratılışını Hız. Âdem'in yaratılmasına benzeterek anlatan âyet bu hakikati bildirmektedir:

*"Şüphesiz Allah katında (yaratılışları bakımından) İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir: Onu topraktan yarattı. Sonra ona "ol" dedi. O da hemen oluverdi."*⁷

Âyetin de ifadesi ile ol emri neticesinde var olan Hız. Âdem, yaratılış bakımından diğer insanlardan farklılık arz etmektedir. İlgili başlıkta bahsedeceğimiz Hız. İsa'nın babası olmaksızın sadece anneden yaratılmasının ilginçliği yanında, ana baba olmaksızın yoktan var edilen Hız. Âdem'in yaratılması daha ilginç ve dikkat çekicidir.⁸

İnsan toprak kökenli olduğu için toprakta mevcut olan ve insanın biyolojik ve psikolojik özelliklerine kaynaklık eden elementler insanda da mevcuttur.⁹ Bilimin ifade

⁵ Âdem kelimesinin kökeni hakkında daha detaylı bilgi için bk. Süleyman Hayri Bolay, "Âdem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/358; Ali Binol, "Beşer Kelimesinin Tahlili ve Kur'an'daki Bağlamı", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 178.

⁶ el-Bakara 2/31, 33, 34, 35, 37; Âl-i İmrân 3/33, 59; el-Mâide 5/27; el-A'râf 7/11, 19, 26, 27, 31, 35, 172; el-İsrâ 17/61, 70; el-Kehf 18/50; Meryem 19/58; Tâhâ 20/115, 116, 117, 120, 121; Yâsîn 36/60.

⁷ Âl-i İmrân 3/59.

⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Muessesetü'r-Risale, 2000), 6, 467-472; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Beirut: Daru'l Kitabi'l Arabi, 1986), 1, 367-368; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr* (Beirut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 2001), 1, 288; Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Mefâtilu'l-gayb* (Beirut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1999), 8, 242-244; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964), 4, 102-103; Nâsürüddîn Ebü Saïd (Ebü Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beirut: Daru İhyai't Türesi'l-Arabi, 1997), 2, 20; Ebü'l-Berekât Nesefî, *Medârikü't-tenzi'l-ve hakâiku't-te'vîl* (Beirut: Dar İbn Katheer, 2017), 1, 260; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* (Daru Tayyibe, 1999), 2, 49; Muhammed b. Ali Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Dimeşk: Daru İbni Kesir, 1993), 1, 397; Muhammed Tâhir İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru Tunusiyye, 1984), 3, 263; Seyyid Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'an*, çev. Salih Uçan vd. (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991), 2, 95-96; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, ts.), 2, 361-362.

⁹ Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları* (İstanbul: İFAV, 2018), 81; Muhammed Koçak, *İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 117; Berrin Çelebi,

ettiği bu hakikati asırlar öncesinden bildiren aşağıdaki hadis Hz. Âdem'in topraktan yaratıldığını bildirmektedir:

"Allah Teâlâ, Âdem'i, yeryüzünün bütün (cüzler)inden almış olduğu bir avuç topraktan yarattı. Âdem'in oğulları da arzın kısımlarına göre vücuda geldi. Bir kısmı beyazdır, bir kısmı kıızıdır, bir kısmı siyahtır. Bunlar arasında orta (renkliler) de var. Ayrıca bir kısmı uysaldır, bir kısmı haşindir, bir kısmı habis (kötü kalpli), bir kısmı iyi kalplidir."¹⁰

İnsan henüz yaratılmadan önce Allah Teâlâ ile melekler arasında insanın yaratılışına dair geçen konuşmada, ilk insanın yaratılması hususu dile getirilmektedir:

"Hani, Rabbin meleklerle, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım." demişti. Onlar, "Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamd ederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz." demişler, Allah da, "Ben sizin bilmediğinizi bilirim." demişti."¹¹

Kur'an ve sünnete göre ilk insan Hz. Âdem olup topraktan yaratılmıştır. Ancak ilk insanın Hz. Âdem olmadığını, ondan önce de insanların var olduğunu iddia edenler bulunmaktadır. Bunlar yukarıdaki âyete dayanarak âyette geçen halife kelimesini delil getirmişler ve Hz. Âdem'in, kendisinden önce yaşamış başka insanlara halife olduğunu iddia etmişlerdir. Diğer yandan meleklerin insanı kan dökmek ve bozgunculukla itham etmesinden yola çıkarak daha önce yaşamış ve bozgunculuk çıkarıp kan dökmüş insanlara kıyasla bu ithamda bulduklarını dolayısıyla Hz. Âdem'den önce başka insanların var olduğunu ifade etmişlerdir.¹² Ancak âyet ve hadisler ilk insanın Hz. Âdem olup topraktan ve yoktan var edildiğini, ondan önce başka insanların olmadığını, Allah Teâlâ'nın ol emri ile yaratıldığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Hz. Âdem'den önce de insanların olduğu yönündeki değerlendirmeler subjektif olup Kur'an-ı Kerim'e söylenmeye çalışılan temelsiz yorumlardır.¹³ Neticede Hz. Âdem ilk insan olup ebü'l-beşerdir. Yüce Allah onu bütün safhaları, bedeni, ruhu ve aklı ile mükemmel bir varlık olarak topraktan yaratmıştır.

1.2. Hz. Havva'nın Yaratılışı

Hz. Âdem'in yaratılmasından ayrıntılı bir şekilde bahseden Kur'an-ı Kerim ilk kadın, ilk eş ve ilk anne olan Hz. Havva'nın yaratılması hususunda bu kadar ayrıntıya girmemiştir. Sadece üç âyette isim de zikretmeksizin Hz. Havva'nın Hz. Âdem'den yaratıldığını ifade buyurmuştur. Bu âyetler şöyledir:

"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten (kişiden) yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına

Kur'an-ı Kerim'in Kozmolojik Beyanlarının Allah'ın Varlığına Delalet Boyutu (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 86-87.

¹⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned: IV/400; Ebû Dâvûd, "Sünnet" 17.

¹¹ el-Bakara 2/30.

¹² Ali Şeriati, *İnsan*, çev. Şamil Öçal (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 16; Hz. Âdem'den önce insanların var olduğu ile ilgili görüşler ve bu görüşlerin değerlendirilmesi için bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 19, 137; Avnullah Enes Ateş, "Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 358-369; Şadi Eren, *Tartışılan Âyetler (Günümüz Tefsir Problemleri ve Çözüm Önerileri)* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019), 93; Mustafa Erdem, *Hazreti Âdem İlk İnsan* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 130-133.

¹³ Ateş, "Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi", 367.

birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah üzerinizde bir gözetleyicidir.”¹⁴

Aşağıda değineceğimiz üzere Hz. Havva'nın yaratılması hususunda farklı görüşler zikredilse de genel manada ulema Hz. Havva'nın Hz. Âdem'den yaratıldığını ifade etmişlerdir. Bu âyetlerdeki odak kelime *واحدة* /nefs-i vâhide kelimesidir. Âyetlerin tefsirlerine bakıldığında bu kelime ile Hz. Âdem'in, *وخلق منها زوجها* / *ondan eşini yarattı* ifadesi ile de Hz. Havva'nın kastedildiği açıkça görülecektir.¹⁵ Çünkü âyetteki *واحدة* / *tek bir nefis* ifadesi esasında *tek bir şahıs* manasına gelmektedir. Hz. Havva'dan önce var edilen tek şahıs da Hz. Âdem olduğuna göre bu ifade ile işaret edilen Hz. Âdem olup Hz. Havva da ondan, onun bir parçasından yaratılmıştır.¹⁶ Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in bir parçasından yaratıldığını ifade eden bir hadis de mevcut olup aşağıdaki gibidir:

“Kadınlara hayırhah olun, zira kadın bir kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinin en eğri yeri yukarı kısımdır. Onu doğrultmaya kalkarsan kırarsın. Kendi hâline bırakırsan eğri halde kalır. Öyleyse kadınlara hayırhah olun.”¹⁷

Allah Teâlâ, Hz. Havva'yı bir eş olarak mükemmel bir şekilde yarattığı Hz. Âdem'den meydana getirmiştir. Hz. Âdem'in bir parçası olan Hz. Havva müstakil olarak Hz. Âdem'in yaratıldığı özden değil, bizzat Hz. Âdem'in kendisinden, kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Dolayısı ile kadın erkeğin canından bir parçadır.¹⁸

¹⁴ en-Nisâ 4/1. Bu hususu dile getiren diğer iki âyet için bk. el-A'râf 7/189; ez-Zümer 39/6.

¹⁵ Beşîr el-Ezdî el-Belhî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* (Beyrut: Daru İhyai't Türas, 2002), 1, 355; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7, 512-516; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1, 446; Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri Vâhidî, *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* (Beyrut: Daru'l Kalem, 1994), 255; Ebü Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' Begavî, *Meâlimü't-tenzîl* (Beyrut: Daru İhyai't Türası'l-Arabi, 1999), 1, 561; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1, 461; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1, 366; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtilü'l-gayb*, 9, 477; Kurtubî, *el-Câmi 'li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 5, 2; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2, 58; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 1, 326; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 2, 206; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tesîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.), 2, 423; Muhammed Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabi, ts.), 2, 138; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1, 479; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 4, 215; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2, 485-487; Seyyid Kutub, *fi Zülâli'l-Kur'an*, 2, 341-342; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 2, 540; Muhammed Ali Sâbûnî, *Safoetü't-Tefâsîr* (Beyrut: Dâru'l-jil, 1979), 1, 233; M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 1, 468.

¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2, 485.

¹⁷ Buhârî, “Nikâh”, 79, “Enbiya”, 1; Müslim, “Radâ”, 65; Tirmizî, “Talâk”, 12; İbn Mâce, “Tahâret”, 77. Hadisi şerifte ifade edilen olayın nasıl meydana geldiği hususu için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7, 515-516; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1, 366; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtilü'l-gayb*, 9, 477; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 2, 206; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 2, 423; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 2, 138.

¹⁸ Fethullah Han, *Kur'an ve Kâinat Âyetleri Allah, Kâinat ve İnsan*, çev. Safiye Gülen - Oya Morçay (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1998), 89; M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2017), 279; İlhan Kutluer, “İnsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/322; Ömer Faruk Harman, “Havvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/544; Veysel Güllüce, “Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşününün Değerlendirilmesi”, *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018), 21; Yılmaz, “Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Mu'cizesi”, 100-101; Selahattin Çelik, “Kutsal Kitaplarda İnsanın Yaratılışı”, *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış* (Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018), 116-119; Mustafa Furkan, *Kur'an'da İnsanın Yaratılışının Çağdaş Tefsirler ve Modern Bilimler Açısından Karşılaştırılması* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt

Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden değil de Hz. Âdem'in yaratıldığı özden yaratıldığını, *واحدة* ile bu özün kastedildiğini ifade edenler de mevcuttur.¹⁹ Son zamanlarda dillendirilen bu görüşün sahipleri kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratıldığını kabul etmenin kadını aşağılamak veya ikinci plana atmak anlamına geleceğini söyleyerek bu görüşü kabul etmemişlerdir. Fakat ne âyetlerden ne de hadislerden kadının aşağılandığına dair bir anlam çıkmaktadır. Bu görüşler kadın haklarını savunmak amacı ile sübjektif fikirleri Kur'an'a söyletme gayretidir.²⁰ Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in bir parçasından yaratılması akla ve mantığa uygun bir durumdur. Çünkü her an müşahade edilen bir gerçek vardır ki o da insanların her birinin diğerinin bir parçasından meydana gelmesidir. Her çocuk ebeveyninin bir parçasıdır. Bu durum insanları değersiz ve aşağılık kılmamaktadır. Hz. Havva Hz. Âdem'in bir parçası olduğu gibi tüm insanlar hem o ikisinin hem de ana babalarının bir parçasıdır.²¹

Aynı şekilde Hz. Âdem'in topraktan, insanoğlunun ise "*değersiz bir sudan*"²² yaratılması ne Hz. Âdem'in ne de neslinin değerini düşürmektedir. Dolayısıyla bu görüşlerin tutarlı bir tarafı yoktur. Zira hem topraktan yaratılan Hz. Âdem hem onun bir parçasından yaratılan Hz. Havva hem de değersiz bir sudan yaratılan insanlar değerli ve şerefli. Kadının, erkeğin kaburga kemiğinden yaratılması aynı zamanda birbirine muhtaç oldukları anlamına da gelmektedir. Bir ailede kadın elkızı değil erkekten bir parça olarak değerli bir bireydir.²³ Neticede nefsi vâhideden kasıt Hz. Âdem olup, Cenab-ı Hakk'ın takdiri ile Hz. Havva da ondan yaratılmıştır.

1.3. Diğer İnsanların Yaratılışı

Hz. Âdem yoktan, Hz. Havva ondan yaratılmış, diğer insanlar ise bu ikisinden yani bir anne ve babadan meydana gelmiş ve hala aynı şekilde meydana gelmeye devam etmektedir. Allah Teâlâ ilk insan olan Hz. Âdem'i yoktan yarattıktan sonra insanoğlunun dünya hayatı başlamıştır. Hz. Havva'yı da bir eş olarak ondan yaratan Yüce Allah insan neslinin devamını onların evlenmelerine bağlamıştır. İnsanlığın ilk ailesi olan Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın kurduğu yuvada dünyaya gelen evlatlar ile insanlık çoğalmaya başlamıştır.

Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 63; Ateş, "Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi", 367; Çelebi, *Kur'an-ı Kerim'in Kozmolojik Beyanlarının Allah'ın Varlığına Delalet Boyutu*, 91-92; Erdem, *Hazreti Âdem*, 145-147.

¹⁹ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 2, 11; Şeriatî, *İnsan*, 19; Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 89; Osman Nuri Demir, *Mâturîdî'de İnsan Tasavvuru* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 38-43; Mustafa Öztürk, "Klasik Tefsir Kaynaklarında Kadın İmgesi", (2011), 46-53; Hatice K. Arpaguş, "Kur'an Perspektifinden Yaratılış İtibariyle Kadına Bakış", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, (ts.), 591-592; Hüseyin Akgün, "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 323-338; Harman, "Havvâ", 16/544.

²⁰ Ateş, "Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi", 367; Furkan, *Kur'an'da İnsanın Yaratılışının Çağdaş Tefsirler ve Modern Bilimler Açısından Karşılaştırılması*, 63.

²¹ Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsat'ül beyân fi tefsîr'il Kur'an* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966), 2, 824-828.

²² es-Secde 32/8.

²³ Ahmet Öz, *Kur'an'ın Ana Konuları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 30-31; Hüseyin Yaşar, "Kur'an-ı Kerim'de Aile", *Ana Konularıyla Kur'an*, ed. Mehmet Çiçek (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013), 240.

Kur'an-ı Kerim, insanların bir anne ve babadan yaratılmaları hakikatinden şu şekilde bahsetmektedir:

*"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten (kişiden) yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah üzerinizde bir gözetleyicidir."*²⁴

İnsanların yaratılmalarının bir erkek ve kadından yani onların evlenmelerinden meydana geldiğini bildiren aşağıdaki âyet de bu durumu ifade etmektedir:

*"Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır."*²⁵

Hz. Âdem, ilk insan ve ilk peygamber olarak yaratılmış ve onun nesli de insan olarak evlenip çoğalmaktadır.²⁶ İnsan ilk etapta bağımsız bir şekilde yani yoktan yaratılmıştır. İnsanın yaratılması hadisesi ise Hz. Âdem'den sonra bir anne ve babadan devam etmiş ve bu şekilde günümüze kadar gelmiştir.²⁷ Neticede Hz. Âdem ve Hz. Havva'dan sonra insanlar bir anne ve babadan yaratılmak sureti ile dünyaya gönderilmiş ve gönderilmeye de devam etmektedir.

1.4. Hz. İsa'nın Yaratılışı

Allah (c.c.) Hz. Âdem'i yoktan, Hz. Havva'yı ondan, insanları bu ikisinden yani bir anne ve babadan yaratmış, bu yaratılış şekillerinden farklı olarak Hz. İsa'yı ise babasız olarak sadece anneden yaratmıştır.

Aşağıdaki âyet yaratılış babasız yaratılma yönü ile Hz. Âdem'e benzetilen Hz. İsa'nın yaratılmasındaki ilginçliğe dikkatleri çekmiştir:

*"Şüphesiz Allah katında (yaratılışları bakımından) İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir: Onu topraktan yarattı. Sonra ona "ol" dedi. O da hemen oluverdi."*²⁸

Hz. İsa'nın yaratılması hayret verici bir hadisedir. Hz. Âdem'in yoktan var edilmesi nasıl ilginç ve hayret verici ise yaratılması diğer insanların yaratılmalarından farklılık arz eden Hz. İsa'nın durumu da hayret vericidir. Dilediğini dilediği şekilde var etme irade ve kudretine sahip olan Allah (c.c.) ilminin genişliğine ve kudretinin kemaline delil olarak Hz. Âdem'i yoktan, Hz. İsa'yı ise babasız bir şekilde sadece bir anneden meydana getirmiştir.²⁹

²⁴ en-Nisâ 4/1.

²⁵ el-Hucurât 49/13.

²⁶ Şenocak - Yazıcı, "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Devreleri", 72.

²⁷ Yılmaz, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Mu'cizesi", 92.

²⁸ Âl-i İmrân 3/59.

²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1, 288; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8, 242-244; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 4, 102-103; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2, 20; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1, 260; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 2, 49; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2, 361-370; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1, 586-589; Yılmaz, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Mu'cizesi", 103-104; Mehmet Tözlüyurt, *Allah İnsan İlişkisinin Aşamaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 136-140; Ömer Faruk Harman, "İsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/469.

Kur'an-ı Kerim, Hz. İsa'nın yaratılması hadisesini ve şeklini ayrıntılı bir şekilde izah etmektedir. Konunun daha iyi anlaşılması için bu âyetleri zikretmek iktiza etmektedir:

"(Ey Muhammed!) Kitapta (Kur'an'da) Meryem'i de an. Hani ailesinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmiş ve (kendini onlardan uzak tutmak için) onlarla arasında bir perde germişti. Biz, ona Cebrail'i göndermiştik de ona tam bir insan şeklinde görünmüştü."

"Meryem, "Senden, Rahmân'a sığınırım. Eğer Allah'tan çekinen biri isen (bana kötülük etme.)" dedi."

"Cebrail, "Ben ancak Rabbinin elçisiyim. Sana tertemiz bir çocuk bağışlamak için gönderildim." dedi."

"Meryem, "Bana hiçbir insan dokunmadığı ve iffetsiz bir kadın olmadığım halde, benim nasıl çocuğum olabilir?" dedi."

"Cebrail, "Evet, öyle. Rabbin diyor ki: O benim için çok kolaydır. Onu insanlara bir mucize, katımızdan bir rahmet kılmak için böyle takdir ettik. Bu zaten (ezelde) hükme bağlanmış bir iştir." dedi."

"Böylece Meryem çocuğa gebe kaldı ve onunla uzak bir yere çekildi."

"Doğum sancısı onu bir hurma ağacına yöneltti. "Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitmiş olsaydım!" dedi."

"Bunun üzerine (Cebrail) ağacın altından ona şöyle seslendi: "Üzülme, Rabbin senin alt tarafında bir dere akıttı."

"Hurma ağacını kendine doğru silkele ki sana taze hurma dökülsün."

"Ye, iç, gözün aydın olsun. İnsanlardan birini göreceksin, "Şüphesiz ben Rahmân'a susmayı adadım. Bugün hiçbir insan ile konuşmayacağım." de."³⁰

Allah Teâlâ, insanlar için bir mucize ve delil kıldığı Hz. İsa'yı babasız olarak yaratmıştır. Annesi iffet timsali olan Hz. Meryem olup bir erkekle beraber olmaksızın Hz. İsa'yı babasız bir şekilde dünyaya getirmiştir. Diğer yandan yaratılış yönü ile Hz. Âdem'e benzetilerek kendisine ilahlık atfedene karşı, yoktan var edilen Hz. Âdem ilah olmadığına göre, babasız yaratılmış da olsa, Hz. İsa hiçbir şekilde ilah olamaz şeklinde bir reddiye de vardır. Neticede Hz. Âdem yoktan, Hz. Havva ondan, diğer insanlar bir anne ve babadan, yaratılış şekli bakımından tek örnek olan Hz. İsa ise babasız bir şekilde sadece anneden yaratılmıştır.

2. İnsanın Elementer Yaratılışı

İnsanın elementer yaratılışı ile kastımız ilk insanın topraktan yaratılması hadisesidir. İlk insanın topraktan yaratıldığını belirten birçok âyet vardır. Bu âyetlerden birisi olan:

³⁰ Meryem 19/16-26.

"Allah, sizi (babanız Âdem'i) yerden (bitki bitirir gibi) bitirdi (yarattı.)"³¹ âyeti hem ilk insanın kökeninin toprak olduğunu hem de diğer insanların toprak kaynaklı gıdalar ile beslenmesine işaretten topraktan yaratıldıklarını dikkatlere sunmaktadır.³²

Bu bölümün alt başlıklarında zikredeceğimiz âyetlerde dikkatleri celbeden bir husus da ilk insanın hammaddesi olan toprağın farklı isimler ile ifade edilmesidir. İsimlerin farklı olması insanın asıl unsurunun farklı olduğu anlamında değil, insanın topraktan yaratılış sürecinde toprağın farklı safhalarının isimlendirilmesi anlamındadır.

"Halbuki o sizi evrelerden geçirerek yaratmıştır."³³ âyeti, hem insanların biyolojik yaratılış³⁴ olarak tarif edilen ve anne karnında geçirdikleri safhaları işaret etmekte hem de elementer yaratılış olarak izah edeceğimiz, Hz. Adem'in topraktan başlayarak ruhun üfürülmesi ile mükemmel bir varlık oluncaya kadar geçirdiği safhaları ifade etmektedir. Cenab-ı Allah'ın kuvvet ve kudretine delalet eden birçok delili barındıran bu elementer yaratılışın safhaları turâb, tîn-i lâzib, sülâle min tîn, hame-i mesnûn, salsâl ve tesviyedir. Toprağın su ile karıştırılması neticesinde çeşitli işlemlerden geçerek meydana gelen bu safhalar insanın insan şekline geldiği safhalardır.³⁵ Şimdi insanlığın atası olan Hz. Âdem'in elementer yaratılışını ifade eden bu safhaların izah edilmesi uygun olacaktır.

2.1. Turâb

Toprak ebü'l-beşer olan Hz. Âdem'in yaratıldığı ilk unsur olan özdür. Kur'an-ı Kerim'de zikredilen ریح تراب / *Rihun teribetün*, toprak getiren rüzgâr ve بارح تراب / *Bârihun teribün*, içinde toprak bulunan rüzgâr deyimlerinde de görüldüğü üzere malum olan toprak anlamında kullanılmıştır.³⁶

Kur'an-ı Kerim'de insanın kökeninin toprak olduğuna dair gerek ریح تراب kelimesi gerekse bu kelimenin yerine kullanılan zamirlerle ifade edilen birçok âyet vardır. Aynı şekilde toprağın çeşitlerinden bahseden âyetler de vardır. Ancak bu âyetler sonraki başlıklarda izah edileceklerdir. Konunun daha net görülebilmesi için bu âyetlerden bazılarını zikretmekte fayda hâsıl olacaktır:

³¹ Nûh 71/17.

³² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23, 637; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 6, 102; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4, 343; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30, 654; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 28, 305; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8, 270; Seyyid Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'an*, 10, 203; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 8, 3851; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2002), 1192-1193; Sâbûnî, *Safoetü't-Tefâsîr*, 3, 433; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5, 466-467; Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 5, 314.

³³ Nûh 71/14.

³⁴ İnsanın biyolojik yaratılış hakkında daha detaylı bilgi için bk. Yahya Arslan - Hasan Yılmaz, "İnsanın Biyolojik Yaratılışıyla İlgili Kur'an Ayetlerinin Yorumu", *Mütefekkir* 9/17 (2022), 199-220.

³⁵ Ziya Şen, "Kur'an-ı Kerim'de Varlıklar", *Ana Konularıyla Kur'an*, ed. Mehmet Çiçek (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013), 39.

³⁶ Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* (Dimeşk: Daru'l Kalem, 1991), 165.

"Arkadaşı ona cevap vererek dedi ki: "Seni topraktan, sonra bir damla döl suyundan yaratan, sonra da seni (eksiksiz) bir insan şeklinde düzenleyen Allah'ı inkâr mı ediyorsun?"³⁷

"(Ey insanlar!) Sizi topraktan yarattık, (ölümünüzle) sizi oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız."³⁸

Âyetler çok açık bir şekilde ilk insanın topraktan yaratıldığını ifade etmektedir. Aynı şekilde diğer insanların da topraktan yaratıldığına dikkatler çekilmiştir. Diğer insanlar her ne kadar ilk insan gibi direkt topraktan yaratılmasalar da besin kaynakları topraktan meydana geldiği için toprakla sürekli ilişki halindedirler. Bu durum onların da topraktan yaratıldığı anlamına gelmektedir.³⁹

Cansız, hareketsiz ve durgun bir toprağın canlı, hareketli ve mükemmel bir varlık haline gelmesi Allah Teâlâ'nın varlığının ve kudretinin en büyük delillerindedir.⁴⁰ Zira maddeler içerisinde canlılığa en uzak olan madde topraktır. Toprak soğuk, kuru, bulanık, mat ve hareketsiz; insan ise sıcak, nemli, parlak, net ve hareketli bir varlıktır. İnsana tamamen zıt olan toprağın insan gibi bir varlık olması Allah Teâlâ'nın takdirindedir ve O'nun varlık ve birliğinin, irade ve kudretinin delilidir.⁴¹

Görüldüğü üzere ilk insan topraktan özgün bir şekilde insan olarak yaratılmıştır. Âyetleri çarpıtarak ya da zoraki tevillerle insanın kökeninin insan dışında başka varlıklara dayandırılması akla ziyan bir durum olup hem dine hem de bilime aykırıdır. Canlıların ortak bir atadan evrimleşerek meydana geldiğini iddia etmek hakikatleri çarpıtmaktır.⁴² Aynı zamanda hem Kur'an-ı Kerim'i hem de vahyin sahibi olan Yüce Allah'ı inkâr etmektir.

Dolayısıyla ilk insan, insanlığın babası olan Hz. Âdem olup topraktan yaratılmış, eşyanın isimlerinin kendisine öğretildiği, akıl ve irade sahibi şerefli bir varlık, tam bir insan ve peygamberdir.⁴³ İnsan için kaynak olarak seçilen bu toprak insanın özü, aslı ve cevheridir.⁴⁴ Bu asla istinaden insan da yeryüzünün sahip olduğu elementlere sahiptir.⁴⁵

Dilediğini dilediği şekilde yaratmaya kadir olan Cenab-ı Hakk ilk insanı/Hz. Âdem'i topraktan yaratmış, bu toprak kendisine ruh üfürülünceye kadar geçirilen safhaların ilk ve genel adı olmuştur. Yine bu toprak insanın gerek biyolojik gerek psikolojik gerekse

³⁷ el-Kehf 18/37.

³⁸ Tâhâ 20/55. İnsanın topraktan yaratıldığı hususunu dile getiren diğer âyetler için bk. el-Hac 22/5; er-Rûm 30/20; Fâtır 35/11; el-Mü'min 40/67.

³⁹ Güllüce, "Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi", 19-20.

⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6, 264; Seyyid Kutub, *fi Zülâli'l-Kur'an*, 8, 194.

⁴¹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtilu'l-gayb*, 25, 89.

⁴² Evrim Teorisi ve bu teorinin tutarsızlığına dair daha geniş bir değerlendirme için bk. Abdulmecit Okcu, "Kur'an ve Evrim Açısından Canlıların Oluşumu", *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 151-177; Güllüce, "Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi", 9-32.

⁴³ Keskin, "Âyetler Işığında İnsanın Yaratılışı", 112.

⁴⁴ Muammer İpek, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu", *EKEV Akademi Dergisi* 57 (2013), 437.

⁴⁵ Faima Israfilova, "Kur'an'ı Kerim ve Fen Bilimleri Bağlamında İnsan" 12 (2019), 409.

sosyolojik özelliklerini şekillendiren, karakterinin oluşmasına etki eden asıl unsurdur. Elementer yaratılışın ilk safhası olan topraktan sonra ikinci safha olan *tîn-i lâzib* gelmektedir.

2.2. Tîn-i Lâzib

İnsanın elementer yaratılışının ikinci safhasını yapışkan çamur anlamına gelen *tîn-i lâzib* oluşturmaktadır. Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda طين/ tîn lafzı altı âyette,⁴⁶ طين لاذب/ tîn-i lâzib ise bir âyette⁴⁷ zikredilmektedir. طين/ Tîn ve طين لاذب/ tîn-i lâzib sözcüklerinin anlamlarına göz attığımızda طين/ tîn çamur anlamında olup toprak ile suyun karıştırılması ile elde edilen maddedir.⁴⁸ Aşağıdaki âyetlerde de görüleceği üzere tîn çamur anlamında kullanılmıştır:

"O öyle bir Rabb'dır ki, sizi çamurdan yaratmış, sonra (her birinize) bir ecel tayin etmiştir. (Kıyametin kopması için) belirlenmiş bir ecel de O'nun katındadır. Siz ise hâlâ şüphe ediyorsunuz."⁴⁹

"Allah, "Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?" dedi. (O da) "Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın" dedi."⁵⁰

"O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı."⁵¹

"Hani, Rabbin meleklerle şöyle demişti: "Muhakkak ben çamurdan bir insan yaratacağım."⁵²

لاذبise iyice yerleşmiş, sabitleşmiş şey anlamlarına gelmekte olup لاذب kökünden türemiştir. Aynı şekilde ضربت لاذب/ darbetü lâzibin ifadesinde olduğu gibi insanın yapmak zorunda olduğu vazife anlamında da kullanılmaktadır.⁵³ Tîn ve lâzib kelimelerinin terkibinden oluşan tîn-i lâzib ise toprağın su ile karıştırılmış hali olup aşağıdaki âyette zikredilmektedir:

"(Ey Muhammed!) Şimdi sen onlara sor: "Kendilerini yaratmak mı daha zor, yoksa yarattığımız diğer şeyleri yaratmak mı? Şüphesiz biz onları yapışkan bir çamurdan yarattık."⁵⁴

Bu âyetteki لاذب kelimesi yapışkan, yapışıcı, yapışık, yapıştırıcı manalarına gelen لاصق anlamındadır. İnsanın ana maddesi olan toprağın bu manalar ile ifade edilmesi ise o toprağın su ile karışması neticesinde çamur şeklini aldığını göstermektedir. Yine bazen لاذب

⁴⁶ el-En'âm 6/2; el-A'râf 7/12; el-İsrâ 17/61; es-Secde 32/7; Sâd 38/71, 76.

⁴⁷ es-Sâffât 37/11.

⁴⁸ İsfahâni, *el-Müfredât*, 533.

⁴⁹ el-En'âm 6/2.

⁵⁰ el-A'râf 7/12.

⁵¹ es-Secde 32/7.

⁵² Sâd 38/71.

⁵³ İsfahâni, *el-Müfredât*, 739.

⁵⁴ es-Sâffât 37/11.

kelimesi yerine kullanılan لازم ve لاتب kelimeleri de yapışık, yapıştırıcı, yapışkan manalarına gelmektedir. Tüm bu manalar ise ancak toprağın çamura dönüşmesi ile elde edilmektedir.⁵⁵

İbni Abbas (r.a.) tîn-i lâzib ifadesini izah ederken kaliteli, faydalı, sıcak, yapışkan çamur manasında هو الطين الحر الجيد اللزج cümlesini kullanmıştır.⁵⁶ Bu ifade ile insanın yaratılma safhaları için seçilen bu çamurun faydalı, temiz ve kaliteli bir madde olduğu da ortaya çıkmaktadır. Zira insanın aslının toprak olmasına bakarak onu değersiz görmek bir yanılığdan ibarettir. Bu hususta ilk yanılan ise şeytandır. Yaratıldığı ateş ile çamuru kıyaslaması neticesinde kendisini üstün, insanı ise küçük ve hakir görmüştür. Aşağıdaki âyet bu hususu dile getirmektedir:

"Allah, "Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?" dedi. (O da) "Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın." dedi."⁵⁷

Ahsen-i takvîm üzere yaratılan,⁵⁸ yeryüzünün mimarı ve kâinatın gözbebeği olan insan değerli, önemli ve dayanıklı bir varlıktır. Allah Teâlâ, mükerrerem kıldığı bu varlık için hammadde olarak toprağı seçmiş, bu toprağın birbirini tutması için su ile karıştırılması neticesinde onu yapışkan çamur haline getirmiştir. Her bir safhası ile Yüce Allah'ın kudretinin tezahür ettiği insanın yaratılması bu safhadan sonra *sülâle min tîn* lafızları ile ifade edilen safhada devam etmektedir.

2.3. Sülâle min Tîn

Kur'an-ı Kerim insanın elementer yaratılışının üçüncü safhası olarak سلاله من طين / *sülâle min tîn* ifadesini kullanmıştır. Allah Teâlâ toprağı çamura, çamuru da süzölmüş bir öze çevirmek suretiyle insanın mayası konumundaki çok özel bir öz kıvamına getirmiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere tîn çamur anlamına gelmektedir. Sülâle ise "سل الشيء من الشيء / bir şeyi bir şeyden çekip çıkarmak" manasına gelmektedir. "سل السيف من الغمد / Kılıcı kınından çekmek, سل الشيء من البيت / bir şeyi evden çalmak, سل الولد من الاب / çocuğun babanın sulbünden süzölüp gelmesi" deyimleri de aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu izaha göre çocuğa da سليل denmektedir. سلاله من طين ise topraktan süzölen öz demektir. Aynı zamanda سلاله kelimesi meniden kinaye olup, bununla nutfeden meydana gelen öz de kast edilmiş olabilir.⁵⁹

⁵⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21, 20-22; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 5, 40,41; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4, 37; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3, 537; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 26, 322-323; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 15, 68-69; Neseî, *Medârikü't-tenzi'l*, 3, 118-119; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 7, 7-8; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4, 445-446; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 23, 95; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 7, 186; Sâbûnî, *Safoetü't-Tefâsîr*, 3, 27; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4, 524.

⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21, 20-22; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3, 537.

⁵⁷ el-A'râf 7/12.

⁵⁸ et-Tîn 95/4.

⁵⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 418; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5, 539.

İnsanın elementer yaratılışının üçüncü safhası olan *sülâle min tîn* ifadesinin geçtiği âyet şöyledir:

“Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık.”⁶⁰

Âyetteki *سَلَالَة* kelimesini meniden kinaye aldığımızda nutfenin meydana geldiği gıdalara işaret edilmiş olacaktır ki bu durumda Hz. Âdem'in de içerisinde bulunduğu bütün insanların yaratılışındaki nutfeden oluşan öz anlaşılacaktır. Ancak Hz. Âdem topraktan yaratılmıştır. Dolayısıyla onun yaratılmasında nutfeden oluşan bir öz söz konusu değildir. Bu durumda *sülâle min tîn/çamurdan süzülen öz* ifadesi ile ilk insan olan Hz. Âdem'in yaratılma safhalarının kast edilmiş olması daha makuldür.⁶¹ Diğer yandan aşağıdaki âyet, bu izahı destekler mahiyette, ilk insanın özü ile diğer insanların özünün farklı olduğunu şu şekilde ifade buyurmaktadır:

“O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı. Sonra onun neslini bir öz sudan, değersiz bir sudan yarattı.”⁶²

Âyetin de ifadesiyle insanların özü nutfeye iken ilk insanın özü topraktır. Yani ilk insan topraktan, diğer insanlar ise nutfeden meydana getirilmişlerdir.⁶³ Gerek toprak gerekse nutfeye gibi basit bir maddeden şerefli bir varlık olan insanın yaratılması Allah Teâlâ'nın irade ve kudretinin, varlık ve birliğinin delilidir. Basit bir toprağın çamura dönüştürülmesi, çamurdan da bir öz elde edilmesi, bu özün sıradan bir öz olmadığı, özel bir öz olduğu anlamına da gelmektedir. Çünkü Allah Teâlâ'nın özel varlığı olan insan için cevher olacaktır. Bu sebeple şerefli varlığa öz olması için toprağın hülasesi elde edilmiş, insanın yararına olacak bütün maddeleri barındırır bir kıvama getirilmiştir.⁶⁴ Varlıklar içerisinde Cenab-ı Hakk'ın gözdesi olan ve en büyük delillerini barındıran insan,⁶⁵ her bir safhası ayrı ayrı incelenmesi, okunması ve araştırılması gereken muhteşem bir varlıktır.

Neticede insanın yaratılışı Allah Teâlâ'nın planı ve programı çerçevesinde toprak, yapışkan çamur ve süzölmüş bir öz safhalarından geçerek *hame-i mesnûn/şekillendirilmiş kara balçık* şeklinde ifade edilen safhaya ulaşmıştır.

⁶⁰ Mü'minûn: 23/12.

⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5, 539-540; Konyalı Mehmed Vehbî, *Hulâsat'ül beyân*, 9, 3605.

⁶² es-Secde 32/7-8.

⁶³ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3, 178; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 3, 564.

⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19, 14; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3, 178; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 12, 109; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Endelûsî, *el-Bahrü'l-muhîr* (Beyrut: Daru'l Fikr, 1999), 7, 550; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 7, 454; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 6, 91; Celâleddin Mahallî - Celâleddin Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn* (Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2016), 342; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 3, 564; Sâbü'nî, *Safoetü't-Tefâsîr*, 2, 286; Demir, *Mâtürîdî'de İnsan Tasavvuru*, 32, 35.

⁶⁵ Şerafeddin Gölcük, *İslâm Akâidi* (Konya: Esra Yayınları, 1997), 76.

2.4. Hame-i Mesnûn

İnsanın elementer yaratılışının dördüncü safhası Kur'an-ı Kerim'de *حما مسنون* /hame-i mesnûn/şekillendirilmiş kara balçık şeklinde isimlendirilmiştir.

الحما kelimesi değişken, değişmiş, değişime uğramış siyah çamur anlamına gelirken, *مسنون* değişmiş, değişime uğramış, bozulmuş, çürümüş, kokmuş; bir şeyin diğer bir şeyi aşındırması, bir şeyin bir başka şeye sürtünmesi; dikilmiş, dik duran, ayakta duran; dökülmüş, dökme, dökülen; ilgili, bağlantılı, mensup; yaş, ıslak, rutubetli, nemli; kurtarıcı gibi birçok manaya gelmektedir.⁶⁶

Hame-i mesnûn/şekillendirilmiş kara balçık ifadesinin geçtiği âyetler aşağıdaki şekildedir:

*"Andolsun, biz insanı kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş kara balçıktan yarattık."*⁶⁷

*"Hani Rabbin meleklere: "Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım." demişti."*⁶⁸

*"İblis dedi ki: "Ben, kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan yarattığın insan için saygı ile eğilemem."*⁶⁹

Cenab-ı Hakk, ince bir plan ve muazzam bir ölçü ile yaratılan insanın hedeflenen şekli alması için bu safhayı da diğer safhalar gibi takdir etmiştir.⁷⁰ Toprak ve toprağın çeşitlerinden şerefli bir varlığın meydana gelmesi ve bu şerefli varlık üzerinde tefekkür edildiğinde Yüce Allah'ın yaratma kudretindeki azamet çok açık bir şekilde görülmektedir. Aynı zamanda insanın yaratılış hadisesinin kendiliğinden bir tesadüf sonucu olamayacağı, ancak yüce bir kudretin eli ile meydana gelebileceği gerçeği de insanların idrakine sunulmaktadır.⁷¹ Zira kokuşmuş, kara bir balçıktan mükemmel bir varlık yaratan Allah Teâlâ'nın şanı yücedir.

İnsanın hammaddesi hususunda farklı isimlerin kullanılması bir tenakuz değildir. Farklı isimler kullanılsa da hepsinin aslı topraktır. Dolayısıyla ilk insan topraktan yaratılmıştır.⁷² Neticede toprak su ile karıştırılarak çamur haline getirilmiş, bu çamurdan

⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17, 95-99; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 3, 157-158; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2, 576; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2, 532-533; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 19, 137-138; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 10, 21-23; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 3, 209-210; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 2, 188; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 4, 533; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5, 76; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 14, 41-42; Ebüssüüd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 5, 73-74.

⁶⁷ el-Hicr 15/26.

⁶⁸ Hicr: 15/28.

⁶⁹ el-Hicr 15/33.

⁷⁰ Yılmaz, "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Mu'cizesi", 99.

⁷¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3, 349.

⁷² Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 2, 188; Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 3, 121-122.

bir öz elde edilmiş, bu öz bekletilmek suretiyle kara balçık kıvamına sokulmuştur. Bu safhadan sonra ise salsâl/kuru çamur şeklinde ifade edilen safhaya geçilmiştir.

2.5. Salsâl

İnsanın elementer yaratılışının beşinci safhası *صلصال/salsâl/kuru çamur* şeklinde ifade edilen safhadır. Bu merhalenin adı olan *صلصال/salsâl* ateş dokunmamış, ateşte pişmemiş toprak, kum ile karışık toprak ve çürümüş, bozulmuş, kokuşmuş toprak anlamlarına gelmektedir.⁷³

İnsanın elementer yaratılışının bu safhasından bahseden dört âyet vardır ki onlar da şu şekildedir:

*"Andolsun, biz insanı kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş kara balçıktan yarattık."*⁷⁴

*"Hani Rabbin meleklerle: "Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım." demişti."*⁷⁵

*"İblis dedi ki: "Ben, kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan yarattığın insan için saygı ile eğilemem."*⁷⁶

*"O, insanı ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yarattı."*⁷⁷

Yukarıdaki âyetlere bakıldığında Rahmân Suresi 14. âyette diğer âyetlerden farklı olarak *فَخَّارَ /fahhâr* kelimesi zikredilmiştir. Toprağın ateşte pişirilmiş şekli olan fahhâr, toprağın ateşte pişirildikten sonra kuruyup seramik ya da kap haline gelmesidir.⁷⁸ Fahhâr kelimesi âyete iki farklı anlam katmaktadır. Sıfat olarak alındığında: *"O, insanı ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yarattı."* manasına gelirken; hal olarak alındığında: *"Allah Teâlâ insanı salsâldan, kuru bir çamurdan yarattı. Sonra insan şekil, özellik, nitelik, katılık ve dayanıklılık bakımından fahhâr yani pişirilmiş kap gibi oldu. Salsâl/kuru çamurdan sonra fahhâr/pişirilmiş kap gibi bir halde iken insan yaratıldı."*⁷⁹ manasına gelmektedir. Bu minvalde bakıldığında ilk insanın özü ve hammaddesi olan toprağın ateş değmemiş kuru çamur haline getirildikten sonra bir miktar bekletilip fahhâr/ateşte pişmiş kap halini aldığı anlaşılmaktadır.

⁷³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17, 95-99; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 3, 157-158; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2, 576; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2, 532-533; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 19, 137-138; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 10, 21,23; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 3, 209-210; Neseî, *Medârikü't-tenzi'l*, 2, 188; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 4, 1725.

⁷⁴ el-Hicr 15/26.

⁷⁵ el-Hicr 15/28.

⁷⁶ el-Hicr 15/33.

⁷⁷ er-Rahmân 55/14.

⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12, 23-25; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4, 445; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4, 207-208; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 29, 349; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 5, 171; Neseî, *Medârikü't-tenzi'l*, 3, 411; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5, 161; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 27, 245; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7, 334; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 7, 3569; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5, 203.

⁷⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 27, 245.

Bazı müfessirler insanın topraktan yaratılma safhaları hususunda şöyle bir hadise anlatmaktadırlar: “Cenab-ı Hakk, Hz. Âdem’i topraktan, yapışkan bir çamurdan yaratınca bu hali ile kırk yıl bekletmiştir. Sonra ona bir biçim, suret ve şekil vermiştir. Bu şekli verdikten sonra onu kırk yıl daha güneşte bekletmiş, bu bekleyişin ardından toprak kap veya seramik gibi kurumuş bir hal almıştır. Öyle ki, rüzgâr estiğinde çın çın ses çıkarır ve şingirdardı. Bu yüzden Cenab-ı Hakk onu salsâl diye isimlendirmiştir. Toprak, kap ya da seramik şeklini aldıktan sonra kendisine ruh üfürülmeksizin kırk yıl daha ceset halinde bekletilmiştir. Böylece toplamda yüz yirmi yıl geçmiştir. Hatta melekler Hz. Âdem bu halde iken yanına her uğradıklarında: “Seni yaratan Allah Teâlâ’yı noksan sıfatlardan tenzih ederiz. Acaba seni hangi iş için, ne maksatla yarattı.” diye meraklarını dile getirmişlerdir.”⁸⁰

Yukarıdaki âyetler insanın yaratılmasında toprak kaynaklı safhaları zikrederken diğer yandan insan için öz olarak seçilen maddenin basitliğine dikkatleri çekmekte ve bu basit maddeden bir şaheser meydana getiren Allah Teâlâ’nın kudretini de izhar etmektedir. Zira topraktan bir insan şekli meydana getirmek, bu insana can vermek, onu akıl ve bu akılı kullanabileceği kabiliyetler ile donatarak mükellef kılmak ancak O’nun iradesi ile gerçekleşecek mucizevî hadiselerdir.⁸¹ İnsanın elementer yaratılışı bu safhadan sonra son safhaya geçmektedir.

2.6. Tesviye

İnsanın elementer yaratılışının altıncı ve son safhasını *تسوية/tesviye* oluşturmaktadır. Bu safha topraktan yaratılan insanın insan şeklini aldığı son safha olup ruh üfürülmeden önceki halidir. Bir ismi de Müsavvir⁸² olan Allah Teâlâ genelde kâinata özelde ise insana şeklini veren olup bu hakikati şu âyette ifade buyurmuştur:

*“O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah'tır. Güzel isimler O'nundur. Göklerdeki ve yerdeki her şey O'nu tesbih eder. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*⁸³

İnsanın topraktan yaratılışının son safhasında ilahi bir dokunuş ile gerek ruhen gerekse fiziken tesviye edilmişinden bahseden âyetleri zikretmek uygun olacaktır:

*“Hani Rabbin meleklere, "Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir insan yaratacağım. Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin." demişti.”*⁸⁴

⁸⁰ Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 5, 428; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtilu'l-gayb*, 19, 138.

⁸¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7, 334; Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 7, 3569; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5, 203.

⁸² Musavvir hakkında daha detaylı bilgi için bk. Bekir Topaloğlu, “Musavvir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/241; Metin Yurdağ, *Âyet ve Hadislerde Esmâ-i Hüsnâ Allah'ın İsimleri* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2006), 96-97.

⁸³ el-Haşr 59/24.

⁸⁴ el-Hicr 15/28-29.

"Arkadaşı ona cevap vererek dedi ki: "Seni topraktan, sonra bir damla döl suyundan yaratan, sonra da seni (eksiksiz) bir insan şeklinde düzenleyen Allah'ı inkâr mı ediyorsun?"⁸⁵

"Sonra onu şekillendirip ona ruhundan üfledi. Sizin için işitme, görme ve idrak duygularını yarattı. Ne kadar az şükrediyorsunuz!"⁸⁶

"Onu şekillendirip içine ruhumdan üflediğim zaman onun için saygı ile eğilin."⁸⁷

"O rabbin ki seni yarattı, seni insan olarak şekillendirdi ve seni dengeledi."⁸⁸

"Yaratıp uygun **şekil** veren..."⁸⁹

Tesviye; düzeltmek, düzenlemek, bir şeyin aslında değişiklik yapmak manalarına gelmektedir. Bir önceki safhada kuru bir çamur halinde bulunan insan şeklinin ateşte pişmiş bir kap kıvamına gelince topraktan yaratılışı tamamlanarak unsurlarının uygun ve uyumlu bir hale getirilmesi neticesinde kendisine üfürülecek ruhu kabul edebilecek bir hal almasıdır.⁹⁰

Tesviye çamurun tam bir insan şekline getirilmesi ve beden yaratılıştaki tabiatı ile uyumlu bir hale sokulmasıdır.⁹¹ Tesviye insanın hem şeklinin hem de yaratılışının bir düzene konulması,⁹² bedenin tüm organlarının birbiri ile uyumlu bir hale getirilmesidir.⁹³

İnsan bu safhada iki açıdan tesviye edilmiştir. İç ve dış organlarının tesviyesi neticesinde maddi yönden, insan olmanın bir gereği olarak ihtiyaç duyulan kabiliyetlerle tesviye edilerek manevi yönden bu tesviye işlemi gerçekleştirilmiştir. İnsanın organları arasındaki intizam ve içi ile dışı arasındaki uyum yine tesviyenin bir neticesidir.⁹⁴ İnsanın organlarının sağlam, eşit ve bedenin ihtiyacı sayısınca ve oranında yaratılması da tesviyenin bir sonucudur.⁹⁵

Diğer yandan tesviye insanın potansiyelinin ve sahip olduğu güçlerinin dengelenmesi,⁹⁶ zihinsel ve bedensel yönlerden donatılması, özenle ve özel bir varlık olarak yaratılıp dünya sahnesine gönderilmesidir.⁹⁷

⁸⁵ el-Kehf 18/37.

⁸⁶ es-Secde 32/9.

⁸⁷ Sâd 38/72.

⁸⁸ el-İnfîtâr 82/7.

⁸⁹ el-A'lâ 87/2. İnsanın tesviyesinden bahseden ve *صَوَّرَ* fiilinin kullanıldığı diğer âyetler için bk. el-A'râf 7/11; el-Mü'min 40/64; et-Tegâbün 64/3.

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2, 577; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 3, 210; Neseî, *Medârikü't-tenzî'l*, 2, 188; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 14, 44.

⁹¹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 19, 139; Ebüssüüd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 5, 74; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5, 234.

⁹² Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 10, 24.

⁹³ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4, 288; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 2, 103.

⁹⁴ Demir, *Mâturîdî'de İnsan Tasavvuru*, 36.

⁹⁵ Ebüssüüd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 9, 121.

⁹⁶ Koçak, *İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan*, 129.

⁹⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5, 570.

eticede elementer yaratılışın son safhası olan tesviye safhasında insan tüm yönleri ile bir düzenlemeye tabi tutulmuş, cansız bedenine can olacak ruhun üfürülmesi için uygun ve hazır bir hale getirilmiştir. Artık bu safhadan sonra topraktan başlamak sureti ile tesviye safhasına gelen insan bedeni ruh ile canlanacak ve ruh-beden dualitesine sahip bir varlık olacaktır.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'in genişçe yer verdiği insan ahsen-i takvîm üzere yaratılmıştır. Yaratılışındaki bu güzellik hem madde hem de mana planındadır. İnsanın özünü oluşturan toprak ve çeşitleri, geçirdikleri safhalardan sonra insan suretine dönüşerek onun madde planını temsil ederken, bu surete can vermek üzere üfürülen ruh ise mana planını temsil etmektedir.

Hâlık-ı Mutlak, insana kıyasla çok değersiz bir madde olan topraktan yarattığı insanın, ruh üfürülmeden önce maddi şeklini mükemmel kıldığı gibi mana boyutunu temsil eden ruh ile kazandığı bütün özelliklerini de mükemmel kılmıştır. Mükerrer bir varlık olarak yaratılan insan, Cenab-ı Allah'ın kendisine lütfettiği madde ve mana bütünlüğü ile bu şerefin sahibi olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in tüm boyutları ile zikrettiği insan, muhatap olmakla şeref kazandığı vahye kulak verdiğinde, o vahiy insanı, kendisini tefekküre yönlendirecektir. Çünkü vahyin anlaşılması, maddi ve manevi her bir özelliği ile Allah Teâlâ'nın varlık ve birliğine, irade ve kudretine işaret eden insanın anlaşılmasına bağlıdır. Bu nedenle insan okumaya, araştırmaya önce kendisinden başlamak ve kendisini tanımak durumundadır. Zira gerek kâinatta gerekse kendisinde keşfedilmeyi bekleyen nice âyetler vardır.

Allah Teâlâ insanları genel manada dört farklı şekilde yaratmıştır. Bu dört farklı şekilden kastımız ise yoktan var ediliş yönü ile Hz. Âdem'in, nefs-i vâhîde yani Hz. Âdem'den yaratılma yönü ile Hz. Havva'nın, bir anne ve babadan meydana gelme yönü ile diğer insanların ve babasız dünyaya gelme yönü ile Hz. İsa'nın yaratılmasıdır.

Bu yaratılma çeşitlerine göre Hz. Âdem topraktan ve yoktan yaratılmıştır. O, elementer yaratılış olarak izah ettiğimiz safhalardan geçirilerek var olmuştur. Bu safhalar turâb/toprak, sonra sırasıyla tîn-i lâzib/yapışkan çamur, sülâle min tîn/çamurdan süzülen öz, hame-i mesnûn/şekillendirilmiş kara balçık, salsâl/kuru çamur ve tesviye safhalarıdır. İnsan yaratılış seyrinde son safha olan tesviye safhasına gelince Allah Teâlâ onu ruhu taşımaya ve kabule hazır bir hale getirmiş, hem fiziken hem de ruhen tesviye etmiş, düzenlemiştir.

Toprak ve toprağın çeşitlerinden şerefli bir varlığın meydana gelmesi ve bu şerefli varlık üzerinde tefekkür edildiğinde Yüce Allah'ın yaratma kudretindeki azamet çok açık bir şekilde görülmektedir. Aynı zamanda insanın yaratılış hadisesinin kendiliğinden bir tesadüf sonucu olamayacağı, ancak yüce bir kudretin eli ile meydana gelebileceği gerçeği

de insanların idrakine sunulmaktadır. Zira kokuşmuş, kara bir balçıktan mükemmel bir varlık yaratan Allah Teâlâ'nın şanı yücedir.

Kaynakça

Akgün, Hüseyin. "Kadının Kaburga Kemiğinden Yaratılması Meselesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 323-338.

Arpaguş, Hatice K. "Kur'an Perspektifinden Yaratılış İtibariyle Kadına Bakış". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 587-606.

Arslan, Yahya - Yılmaz, Hasan. "İnsanın Biyolojik Yaratılışıyla İlgili Kur'an Âyetlerinin Yorumu". *Mütefekkir* 9/17 (2022), 199-220.

Ateş, Avnullah Enes. "Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 353-369.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Meâlimü't-tenzîl*. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't Türesi'l-Arabî, 1999.

Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't Türesi'l-Arabî, 1997.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.

Binol, Ali. "Beşer Kelimesinin Tahlili ve Kur'an'daki Bağlamı". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 159-183.

Bolay, Süleyman Hayri. "Âdem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/358-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Çelebi, Berrin. *Kur'an-ı Kerim'in Kozmolojik Beyanlarının Allah'ın Varlığına Delalet Boyutu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Çelik, Selahattin. "Kutsal Kitaplarda İnsanın Yaratılışı". *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*. 106-126. Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018.

Demir, Osman Nuri. *Mâturîdî'de İnsan Tasavvuru*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Demirci, Muhsin. *Kur'an'ın Ana Konuları*. İstanbul: İFAV, 17. Basım, 2018.

Demirkol, Nihat - Yılmaz, Hasan. "Kur'an'ın Anlaşılmasında Odak Konu ve Kavram: Tevhid". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2021), 661-689.

Ebüs-suûd Efendi, Muhammed. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, ts.

Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahrü'l-muhît*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 1999.

- Erdem, Mustafa. *Hazreti Âdem İlk İnsan*. Ankara: TDV Yayınları, 9. Basım, 2017.
- Eren, Şadi. *Tartışılan Ayetler (Günümüz Tefsir Problemleri ve Çözüm Önerileri)*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 2002.
- Fahredden er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 3. Basım, 1999.
- Furkan, Mustafa. *Kur'an'da İnsanın Yaratılışının Çağdaş Tefsirler ve Modern Bilimler Açısından Karşılaştırılması*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Gölcük, Şerafeddin. *İslâm Akâidi*. Konya: Esra Yayınları, 5. Basım, 1997.
- Güllüce, Veysel. "Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi". *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*. 9-32. Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018.
- Han, Fethullah. *Kur'an ve Kâinat Ayetleri Allah, Kâinat ve İnsan*. çev. Safiye Gülen - Oya Morçay. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Harman, Ömer Faruk. "Havvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/542-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Harman, Ömer Faruk. "İsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/465-472. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Israfilova, Faima. "Kur'an'ı Kerim ve Fen Bilimleri Bağlamında İnsan" 12 (2019), 404-425.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru Tunusiyye, 1984.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. 8 Cilt. Daru Tayyibe, 2. Basım, 1999.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 2001.
- İpek, Muammer. "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu". *EKEV Akademi Dergisi* 57 (2013), 435-448.
- İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Dımeşk: Daru'l Kalem, 1991.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2007.

- Kavşut, M. Sait. "Kur'ân'da İnsanın Yaratılış Aşamaları- Te'vîlat Ekseninde Bir Değerlendirme-". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 7 (2012), 289-301.
- Keskin, Zeki. "Ayetler Işığında İnsanın Yaratılışı". *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*. 33-44. Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018.
- Koçak, Muhammet. *İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- Konyalı Mehmed Vehbî. *Hulâsat'ül beyân fi tefsîr'il Kur'an*. 16 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi 'li-ahkâmî'l-Kurân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Kutluer, İlhan. "İnsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/320-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Mahallî, Celâleddin - Süyûtî, Celâleddin. *Tefsîr'ül-Celâleyn*. Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2016.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kurân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleymân, Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't Tûras, 2002.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Medârikü't-tenzi'l-ve hakâiku't-te'vil*. 3 Cilt. Beyrut: Dar İbn Katheer, 7. Basım, 2017.
- Okcu, Abdulmecit. "Kur'ân ve Evrim Açısından Canlıların Oluşumu". *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 151-177.
- Öz, Ahmet. *Kur'ân'ın Ana Konuları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Öztürk, Mustafa. "Klasik Tefsir Kaynaklarında Kadın İmgesi", 45-91.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-jil, 2. Basım, 1979.
- Seyyid Kutub. *fi Zilâli'l-Kur'an*. çev. Salih Uçan vd. 10 Cilt. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.
- Şen, Ziya. "Kur'ân-ı Kerim'de Varlıklar". *Ana Konularıyla Kur'an*. ed. Mehmet Çiçek. 35-62. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013.

- Şenocak, İhsan - Yazıcı, Ahmet. "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Devreleri". *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*. 71-90. Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018.
- Şeriatî, Ali. *İnsan*. çev. Şamil Öçal. Ankara: Fecr Yayınları, 10. Basım, 2020.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*. 6 Cilt. Dımeşk: Daru İbni Kesir, 1993.
- Şimşek, M. Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 14. Basım, 2017.
- Şimşek, M. Sait. *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Muessesetü'r-Risale, 2000.
- Topaloğlu, Bekir. "Musavvir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/241. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Tözluyurt, Mehmet. *Allah İnsan İlişkisinin Aşamaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri. *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Beyrut: Daru'l Kalem, 1994.
- Yaşar, Hüseyin. "Kur'an-ı Kerim'de Aile". *Ana Konularıyla Kur'an*. ed. Mehmet Çiçek. 233-255. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, ts.
- Yılmaz, Musa Kazım. "Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Mu'cizesi". *Âyetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış*. 91-105. Antalya: Akdeniz Kültür ve Eğitim Derneği, 2018.
- Yurdağür, Metin. *Âyet ve Hadislerde Esmâ-i Hüsnâ Allah'ın İsimleri*. İstanbul: Marifet Yayınları, 4. Basım, 2006.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-tevîl*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l Kitabi'l Arabi, 3. Basım, 1986.

